

Απόστολος Παπιομίτογλου

Στάσεις, επαναστάσεις και εσωτερικές αντιδικίες: Οι επεμβάσεις των Πτολεμαίων στις διαμάχες των κρητικών πόλεων και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση των κρητο-αιγυπτιακών σχέσεων

ABSTRACT

From early on, the Cretan cities were integrated into the foreign policy sphere of the Lagids, since the general objectives of the latter were focused on securing bases on the island in order to control naval routes, reduce their adversaries' influence, and facilitate the recruitment of mercenaries. Inscriptions from Itanos, Gortys, Olous, Eleutherna, Lappa, and Phalasarna reflect the interest of the Ptolemies in consolidating and implementing Egypt's assertive foreign policy and diplomacy in the major cities of Crete, which extended the entire length of the island, from Itanos in the east to Phalasarna in the west. Having brought their influence to bear on important Cretan cities, they finally succeeded in realizing their ultimate purpose, i.e. naval supremacy in the Eastern Mediterranean Basin, while simultaneously creating a naval bastion to defend the main body of their state and interests.

Based on the overall picture of inscriptions from Hellenistic Crete, the current paper seeks to highlight the interventionist role of the Ptolemies in resolving internal disputes and the conflicts of the Cretan cities more generally. The rulers' involvement in internal affairs on the island is clearly reflected not only in the praises and honours they and their envoys received in the honorary decrees issued by cities, but also in the archaeological and numismatic evidence, which highlights the cultural interaction that determined Cretan-Egyptian relations.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αίγυπτος, Αλεξάνδρεια, Κρήτη, Ίτανος, Πτολεμαίοι, συγκρούσεις, διπλωματία, υδρίες, αμφορείς, νεκρόπολη, αγάλματα, νομίσματα, μισθοφόροι, Ίσιδα, Σάραπης

Είναι γνωστό ότι από τα ομηρικά χρόνια μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. η Κρήτη δεν εμφανίστηκε συχνά στο προσκήνιο των πολιτικών σχέσεων με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο αλλά και με τον «έξω κόσμο» (Μικρογιαννάκης 1967, 3· Χανιώτης 1987, 175). Αντίθετα κατά την ελληνιστική εποχή, το νησί διαδραμάτισε αυξημένους ρόλους στις επαφές του με τα μεγάλα βασίλεια (Χανιώτης 1987, 241-246). Οι δεσμοί, επίσης, ανάμεσα στις κρητικές πόλεις προσδιορίστηκαν από μια εύθραυστη ισορροπία, που διαταράχθηκε από εμφύλιες συγκρούσεις και τη συνακόλουθη

μεταβολή των συμμαχιών που λάμβαναν χώρα μεταξύ τους. Οι ευμετάβολες σχέσεις και οι διαρκείς έριδες των πόλεων της Κρήτης αποτέλεσαν το πρόσφορο έδαφος, που ευνόησε τη συμμετοχή της νήσου στον στίβο της διεθνούς εξωτερικής πολιτικής των ελληνιστικών χρόνων, προσελκύοντας το ενδιαφέρον των νεοσύστατων ελληνιστικών βασιλείων, με πρώτο και κύριο αυτό της πτολεμαϊκής Αιγύπτου (Σπυριδάκης 1985, 5-49· Παπιομίτογλου 2020, 395-404). Οι μονάρχες, επιδιώκοντας να ισχυροποιήσουν την ηγεμονική τους θέση εντός του συστήματος των πρωταγωνιστών του ελληνιστικού κόσμου, επενέβησαν στις διαμάχες των κρητικών πόλεων, αφενός πετυχαίνοντας την εξομάλυνση των έκρυθμων καταστάσεων που ταλάνιζαν τη νήσο, των στάσεων, των επαναστάσεων και των εσωτερικών αντιδικιών, αφετέρου εγκαινιάζοντας μια νέα σελίδα στην ιστορία της Κρήτης, που στιγμάτισε τη μακρά πορεία της στον χρόνο, στα επίπεδα της τέχνης, της οικονομίας, της λατρείας, της μισθοφορίας.

Τα επιγραφικά τεκμήρια υποδεικνύουν την έλευση μιας αιγυπτιακής στρατιωτικής δύναμης στο νησί στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., όταν εσωτερικές αντιδικίες στην Ετεοκρητική περιοχή, που πήγάζαν από το γεγονός ότι τρεις γειτονικές αλλά εχθρικές πόλεις (Ιτανος, Πραισός και Ιεράπυτνα) διεκδικούσαν την τοπική ηγεμονία, οδήγησαν τελικά στην ένοπλη σύρραξη και στην άφιξη του Πατρόκλου, ναυάρχου επί Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου (283/2-246/5 π.Χ.), που αντιμετώπισε με δικαιοσύνη τις υποθέσεις των Ιτανίων, μεριμνώντας για την αποκατάσταση της κοινωνικής γαλήνης στο ανατολικό άκρο της Κρήτης (*Inscriptiones Creticae* III iv 3· Van Effenterre 1968, 248· Huß 1976, 132-133· Σπυριδάκης 1985, 7· Chaniotis 2005α, 132, 178· Παπιομίτογλου 2020, 395). Πιθανότατα, το αιώνιο πρόβλημα του ελέγχου του ναού του Δικταίου Διός έδωσε στους Πραισίους την αφορμή να κηρύξουν τον πόλεμο στην Ίτανο με αποτέλεσμα να επέμβει ο Πάτροκλος, για να δώσει τέρμα σε αυτή τη φιλονικία, εγκαθιστώντας στην πόλη πτολεμαϊκή φρουρά (Willets 1962, 192, 207 κε. 237· 1965, 120 κε· Spyridakis 1970, 49-55· Σπυριδάκης 1985, 8-9· 1986, 63-65· Chaniotis 2009, 63-64· Viviers 2011, 35-64).

Τις ίδιες διαμάχες αντανakλά και μια μεταγενέστερη επιγραφή του 112/111 π.Χ., γνωστή ως «Διαιτησία των Μαγνήτων», όταν οι διαφορές που ανέκυψαν μεταξύ Ιτάνου-Ιεράπυτνας σχετικά με τη νησίδα της Λεύκης και το ιερό του Διός Δικταίου, προκάλεσαν το ενδιαφέρον της ρωμαϊκής Συγκλήτου: η τελευταία, έπειτα από τις ανεπιτυχείς προσπάθειες που κατέβαλε για τη λύση του προβλήματος, προσκάλεσε δικαστές από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου για να διευθετήσουν τη διαμάχη Ιτανίων και Ιεραπυτνίων, που από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. είχαν καταστρέψει την Πραισό (Μικρογιαννάκης 1967, 91, 96-97· Spyridakis 1970, 57 κε· Chaniotis 1988, 26-28· 1992, 72· 1996, 307-311, 333-337· 2004α, 185-186, 188· 2005α, 11-12, 182, 186· 2006, 202-203· 2009, 63-64· Ager 1996, 431-446· Guizzi 2001, 373-382· Sporn 2002, 48-49· Παπιομίτογλου 2020, 400). Η επιγραφή πληροφορεί πως οι Ιτάνιοι, λόγω της πίεσης που υφίσταντο σε παλαιότερους χρόνους εκ μέρους της ομόρου πόλεως Πραισού, κάλεσαν για βοήθεια και προστασία τον βασιλιά Πτολεμαίο, πιθανότατα τον Φιλομήτορα (181/0-146/5 π.Χ.) ή κάποιον από τους προκατόχους του, ενδεχομένως και τον ίδιο τον Φιλάδελφο, επί της βασιλείας του οποίου θεμελιώθηκαν οι σχέσεις Πτολεμαίων-Ιτάνου (*Inscriptiones Creticae* III iv 9, 37-42).

Ο πτολεμαϊκός επεμβατικός μηχανισμός αντικατοπτρίζεται και σε μια άλλη, ακρωτηριασμένη και δυσανάγνωστη, επιγραφή του 3ου αι. π.Χ., που αποκαλύπτει κάποια ρύθμιση των σχέσεων

Ιτάνου-Ιεράπυτνας (*Inscriptiones Creticae* III iv 5· Παπαδάκης 1938, 68· Bagnall 1976, 121-122· Chaniotis 1996, 231 κε., αρ.19). Ένα άλλο ντοκουμέντο (μετά το 196/5 π.Χ.) φέρνει τις σχετικές ειδήσεις για την επέμβαση του Πτολεμαίου Ε' Επιφανούς (205/4-181/0 π.Χ.) με στόχο τη λήξη ενός πολέμου που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στην Κνωσό και τη Γόρτυνα (*Inscriptiones Creticae* IV 176*· Στρατηγάκης 1967, 249· Παπιομίτογλου 2020, 400). Η τελευταία βρέθηκε στην ανάγκη να καλέσει μισθοφόρους από τον ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένου του ικανού Αρκάδα στρατηγού Φιλοποίμενα. Ύστερα από τις ατελέσφορες προσπάθειες του στρατηγού, η πτολεμαϊκή επέμβαση έδωσε τη λύση, καθώς ο Επιφανής, πιθανότατα διαμέσου της πτολεμαϊκής φρουράς της Ιτάνου, μπόρεσε να εποπτεύσει άμεσα και γρήγορα τις δύσκολες καταστάσεις που απασχόλησαν τις σημαντικότερες κρητικές πόλεις. Ο Φιλομήτωρ, ακολουθώντας τις πρακτικές του προκατόχου του, επενέβη σε μια νέα διαμάχη που είχε ξεσπάσει μεταξύ Γόρτυνας-Κνωσού, για να ρυθμίσει τις μεταξύ τους διαφορές, όπως αποκαλύπτει επιγραφή του 168/7 π.Χ. (*Inscriptiones Creticae* IV 181· Bagnall 1976, 118 σημ.7· Criscuolo 2013, 164· Παπιομίτογλου 2020, 400). Αντικείμενο της διαμάχης υπήρξε η πόλη Απολλωνία, την οποία είχαν προσαρτήσει οι Γορτύνιοι πιθανότατα μετά το 183 π.Χ. (Στρατηγάκης 1967, 289-290· Βασιλάκης 2000, 59· Huß 2001, 360 κε.· Κοντοπόδη & Θάνος & Παπαδάκη & Σιδηρόπουλος & Γκαλανάκη 2020, 135-147), ενώ όπως αποκαλύπτει η επιγραφή, φαίνεται ότι η Κνωσός αφαίρεσε από κάποιο ιερό της Αθηνάς πολύτιμα αντικείμενα, γεγονός που έδωσε την αφορμή στη Γόρτυνα να κηρύξει πόλεμο εναντίον των Κνωσίων, που έληξε με έναν συμβιβασμό λόγω της παρέμβασης του Πτολεμαίου.

Οι τεταμένες σχέσεις Γόρτυνας-Κνωσού στα χρόνια του Φιλομήτορος (181/0-146/5 π.Χ.), ενδεχομένως ερμηνεύουν και έναν γορτυνιακό κατάλογο του α' μισού του 2ου αι. π.Χ., που παρουσιάζει μια πρεσβεία τιμωμένων αυτοχθόνων Αιγυπτίων, που φέρουν ονόματα καθαρά αιγυπτιακά (*Inscriptiones Creticae* IV 195b, 7-11· Bagnall 1973, 124-127). Είναι πιθανό, αυτοί οι Αιγύπτιοι να αποτέλεσαν ένα στρατιωτικό άγημα, που εστάλη από τον Πτολεμαίο σε μια προσπάθεια να δοθεί ένα τέλος στη διαμάχη των δύο αντιπάλων πόλεων. Επιγραφικά τεκμήρια για την Ελεύθερνα (*Inscriptiones Creticae* II xii 25· Bagnall 1976, 117· Huß 1976, 137 κε.· Kotsidu 2000, 468 αρ.*350· Huß 2001, 361), τη Λάππα (*Inscriptiones Creticae* II xvi 11· Bagnall 1976, 117), τη Φαλάσαρνα (*Inscriptiones Creticae* II xix 2· Bagnall 1976, 117· Kotsidu 2000, 286 αρ.196· Huß 2001, 361 σημ.48, 442), τον Ολούντα (*Inscriptiones Creticae* I xxii 4A· Bagnall 1976, 118-119· Hölbl 2001, 42-43· Huß 2001, 275 σημ. 169, 298, 520· Hauben 2013, 46, 51, 53-54) και τη μετονομασμένη κρητική Αρσινόη (*Magnesia* 41, 8· Cohen 1995, 133), υποδεικνύουν τους αρραγείς δεσμούς της πτολεμαϊκής Αιγύπτου και με αυτές τις κρητικές πόλεις (Παπιομίτογλου 2020, 395-404).

Ο πόλεμος, βίαιος και δάσκαλος (Θουκ. 3.82.2), απάνθρωπος και ανθρώπινος συνάμα, εντάχθηκε στη διαχρονία της ιστορίας του ανθρώπου ως συνθήκη ικανή να επιφέρει κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς: η άμεση πτολεμαϊκή επέμβαση στις κρητικές διενέξεις, η διπλωματική διαμεσολάβηση για την εξομάλυνση των σχέσεων των συγκρουόμενων κρητικών πόλεων, η ύπαρξη πτολεμαϊκής φρουράς μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., είχαν ως αποτέλεσμα μια εντεινόμενη ώσμωση, κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική, εμπορική και λατρευτική, ανάμεσα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο και την Κρήτη, που διαφαίνεται πρωτίστως στα αρχαιολογικά ευρήματα: η ελληνιστική νεκρόπολη της Κυδωνίας, στην οποία αποκαλύφθηκε

Εικ. 1. Στις αλεξανδρινές νεκροπόλεις της εποχής των Πτολεμαίων διαδίδεται η λύση ενταφιασμού σε επιμήκεις λαξευτούς θαλάμους που διανοίγονται κάθετα στις πλευρές οικογενειακών μαυσωλείων, οι λεγόμενοι *Loculi* (Markoulaki 2000α, 395).

Εικ. 2. Άποψη της νεκρόπολης του Σάτμπυ σήμερα (Markoulaki 2000α, 395).

μια σειρά υπόγειων ταφικών μνημείων του 3ου αι. π.Χ. με το εσωτερικό αποτελούμενο από έναν μακρόστενο παραλληλόγραμμο διάδρομο με ταφικούς θαλάμους περιμετρικά και κατά παράταξη (*loculi*), υποδεικνύει ανεπτυγμένες σχέσεις της δυτικής Κρήτης με το πτολεμαϊκό βασίλειο (Μαρκουλάκη & Νινιού-Κινδελή 1982, 7-119· Πωλογιώργη 1985, 162-177). Όμοιοι τάφοι (Εικ. 1, 2) αφθονούν στις μεγάλες νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας, του Φαγιούμ, της Χάντρα και του Σάτμπυ (Μαρκουλάκη & Νινιού-Κινδελή 1982, 26· Σαββόπουλος 2017, 21-58· Σαββόπουλος 2020, 14-28). Η υιοθέτηση ενός τέτοιου τύπου ταφικής αρχιτεκτονικής, εμπνευσμένης από την Αίγυπτο, υποδεικνύει, πιθανότατα, ανεπτυγμένες σχέσεις μεταξύ της Κυδωνίας και των βορειοαφρικανικών κέντρων, ιδιαίτερα της Αλεξάνδρειας των πρώτων Πτολεμαίων. Αν για την Αλεξάνδρεια οι τάφοι αυτοί αντιπροσώπευαν τη μεσαία κοινωνική τάξη του πληθυσμού, στην Κυδωνία, που δεν έχουν εντοπιστεί μεγαλύτερα ταφικά μνημεία και που αυτός ο τύπος δεν κυριαρχεί αριθμητικά, πιθανότατα αντιπροσώπευαν μια ιδιαίτερη τάξη, ίσως εμπόρων, που γνώριζαν και μετέφεραν τις συνήθειες των αλεξανδρινών Ελλήνων (Μαρκουλάκη & Νινιού-Κινδελή 1982, 116· Παπαδάκης 2000, 188). Αντίστοιχες επιρροές εντοπίζονται και σε έναν άλλο λαξευτό τάφο της Πολυρρήνιας (Εικ. 3) (Μαρκουλάκη 1988, 285-287· Markoulaki 2000α, 394): η στρατηγική θέση της πόλης στη δυτική Κρήτη ερμηνεύει το πτολεμαϊκό ενδιαφέρον, εφόσον ήταν κτισμένη στις πλαγιές ενός φυσικού οχυρού, που της επέτρεπε να έχει ορατότητα από την υψηλή ακρόπολή της προς το Κρητικό, αλλά και προς το Λιβυκό πέλαγος (Βασιλάκης 2000, 135-137).

Εικ. 3. Άποψη του εσωτερικού του ελληνιστικού τάφου της Πολυρρήνιας. Διακρίνονται οι ταφικοί θάλαμοι (*Loculi*) (Markoulaki 2000α, 395).

Εικ. 4. Υδρία τύπου *Hadra*. Εντοπίστηκε στην περιοχή της Φαιστού και σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Χρονολογείται στα 250-240 π.Χ. (Englezou 2000, 405 αρ. 470).

Η Αλεξάνδρεια και η Κρήτη υπήρξαν οι δύο περιοχές που γνώρισαν τη μεγαλύτερη κυκλοφορία υδριών της κατηγορίας *Hadra* (Enklaar 1985, 106-151· 1986, 41-65· 1992· Chaniotis 2004β, 78, 84-85· 2005β, 100· Εγγλέζου 2005, 295-313, 350 κε.). Μακριά από την Αλεξάνδρεια και την Κρήτη θα πρέπει να τα έφεραν μεμονωμένα άτομα για προσωπική χρήση (Ζερβουδάκη 1997, 107). Η παρουσία τους στις νεκροπόλεις της πτολεμαϊκής πρωτεύουσας είναι βεβαιωμένη από το 260 π.Χ. και καλύπτει ένα χρονικό διάστημα ογδόντα χρόνων μέχρι αυτά τα αγγεία να εκλείψουν από εκεί τελείως, περίπου το 180 π.Χ. (Ζερβουδάκη 1997, 120). Φαίνεται, όμως, ότι η παραγωγή τους ξεκινά και συνεχίζεται χωρίς διακοπή έως τον 1ο αι. π.Χ. στα εργαστήρια της κεντρικής και νότιας Κρήτης, στην Κνωσό και στη Μεσαρά με κέντρο τη Φαιστό (Εικ. 4). Από εδώ εξάγονταν στην Αλεξάνδρεια σχεδόν αποκλειστικά υδρίες για ταφική χρήση, επιβεβαιώνοντας τις σχέσεις της νήσου με τους Πτολεμαίους. Ειδικά, η μεγάλη εξαπλωση της εγχώριας κεραμικής της Κνωσού και της Φαιστού στην Αίγυπτο καταδεικνύει τις στενές εμπορικές σχέσεις αυτών των περιοχών κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. (Enklaar 1985, 106-151· 1986, 41-65· 1992· Εγγλέζου 1997, 62-71· Englezou 2000, 404 κε· Εγγλέζου 2005, 297-313, 408). Η έντονη παρουσία υδριών κνωσιακού εργαστηρίου, που αναγνωρίζεται στην πτολεμαϊκή Αλεξάνδρεια κατά την περίοδο των τελευταίων δεκαετιών του 3ου αι. π.Χ., παύει να ισχύει λίγο μετά την έναρξη του 2ου αι. π.Χ.: οι συνεχείς συμπλοκές, που συγκλόνιζαν την κρητική ενδοχώρα (200-184 π.Χ.) και είχαν αντίκτυπο στην οικονομική και βιοτεχνική ζωή, η συνθήκη του 183 π.Χ. μεταξύ του Ευμένη Β' της Περγάμου (197-159 π.Χ.) και του Κοινού των Κρηταίων (Chaniotis 2015, 377-385· Παρασκευάς 2016· Χανιώτης 2021, 177-178), αλλά και η συμμαχία Κνωσίων-Μακεδόνων στον Γ' Μακεδονικό Πόλεμο (171-168 π.Χ.), αποτέλεσαν τα γεγονότα που ερμηνεύουν αυτή την εξέλιξη και είχαν ως αποτέλεσμα τη γενικότερη παρακμή των σχέσεων Κνωσού-Πτολεμαίων (Χανιώτης 1987, 239-240).

Στα χρόνια της πτολεμαϊκής επιρροής, ιδιαίτερα στη δυτική Κρήτη, υιοθετούνται για ταφική χρήση και αμφορείς με ανάγλυφα μετάλλια (*Plakettenvasen*), εμπνευσμένα κυρίως από τον ηρωικό μυθολογικό κύκλο (Εγγλέζου & Μαρκουλάκη 1997, 15-16· Ζερβουδάκη 1997, 110-118· Μαρκουλάκη 1997, 73· Markoulaki 2000β, 397-403). Τα αγγεία της κατηγορίας αυτής έχουν εντοπιστεί σε σημαντικό αριθμό και στις νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας, υποδεικνύοντας κάποια αλληλεπίδραση μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου, όπως και στην περίπτωση των υδριών τύπου *Hadra* (Μαρκουλάκη 1997, 102). Τα προταθέντα χρονικά πλαίσια κυκλοφορίας αυτής της κατηγορίας αγγείων κυμαίνονται από τα μέσα ή τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τις αρχές, τα μέσα ή το προχωρημένο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., όταν η βαθιά αλλαγή στην κοινωνία της Αλεξάνδρειας, που ακολούθησε ως μια από τις συνέπειες της νικηφόρας Μάχης της Ραφίας (217 π.Χ.), ενδεχομένως αντανακλάται και στη διακοπή της εκεί παραγωγής αγγείων με εμβλήματα

Εικ. 5. Αμφορέας τύπου *Plakettenvasen*. Προέρχεται από την περιοχή του Ιναχωρίου στην Κίσσαμο και σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισσάμου. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. (Markoulaki 2000β, 400 αρ. 464).

(Fraser 1972, 151· Ζερβουδάκη 1997, 107). Στην Κρήτη η εισαγωγή τους περιορίστηκε στο δυτικό άκρο του νησιού, σε περιοχές πτολεμαϊκής επιρροής, κυρίως στη σημερινή επαρχία Κισσάμου (Ιναχώριο και Ρόκκα) (Εικ. 5).

Ο βαθμός της πτολεμαϊκής επίδρασης στην τοπική κοινωνία της Κρήτης αντικατοπτρίζεται και στον τομέα της οικονομίας, όπου σημειώθηκαν αξιόλογες ανατροπές και εξελίξεις: η πλειοψηφία των πτολεμαϊκών νομισμάτων εντοπίστηκε σε περιοχές της ανατολικής και δυτικής Κρήτης, εκεί που η αιγυπτιακή παρουσία υπήρξε εντονότερη, τη στιγμή που τα αντίστοιχα δείγματα από την κεντρική Κρήτη είναι σαφώς λιγότερα (Stefanakis 2000, 382-392). Το συμπέρασμα αυτό αποτυπώνεται αρχικά στην υιοθέτηση παραστάσεων, γνωστών από την πτολεμαϊκή νομισματική παραγωγή, στη νομισματική εικονογραφία της Κρήτης: αργυρά και χάλκινα νομίσματα από τη Λύκτο, τη Γόρτυνα, τη Χερσόνησο, την Ελεύθερνα, την Ιεράπυτνα, την Πριανσό και την Κνωσό, που εικονίζουν την κεφαλή του Διός στον εμπροσθότυπο και τον αετό να πατά πάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού στην οπίσθια όψη, αλλά και ορισμένα νομίσματα της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, που απεικονίζουν φοίνικες ή κλαδιά φοίνικα στον οπισθότυπο, αποτελούν παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την επιρροή της πτολεμαϊκής εικονογραφίας (Εικ. 6, 7) (Svoronos 1890, 1-6, 8-15· Σβορώνος 1904· Davesne & Le Rider 1989, 181, 195· Weiser 1995, 34, 71, 73, 130, 141, 143, 147· Stefanakis 2000, 382-392· Lorber 2018).

Εικ. 6. Χάλκινο νόμισμα της περιόδου του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη (246/5-222/1 π.Χ.). Εμπροσθότυπος: κεφαλή Άμμωνος-Διός προς τα δεξιά. Οπισθότυπος: Αετός με κλειστά φτερά πατά πάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού. Ανάμεσα στα πόδια μονόγραμμα ΧΡ. Στο πεδίο αριστερά κέρασ αφθονίας. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Συλλογή Γιαμαλάκη 842.

Εικ. 7. Χάλκινο νόμισμα της περιόδου του Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτορος (222/1-205/4 π.Χ.). Εμπροσθότυπος: κεφαλή Άμμωνος-Διός προς τα δεξιά. Οπισθότυπος: Αετός με κλειστά φτερά πατά πάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού. Ανάμεσα στα πόδια ΔΙ. Στο πεδίο αριστερά κέρασ αφθονίας. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου 510. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 1657.

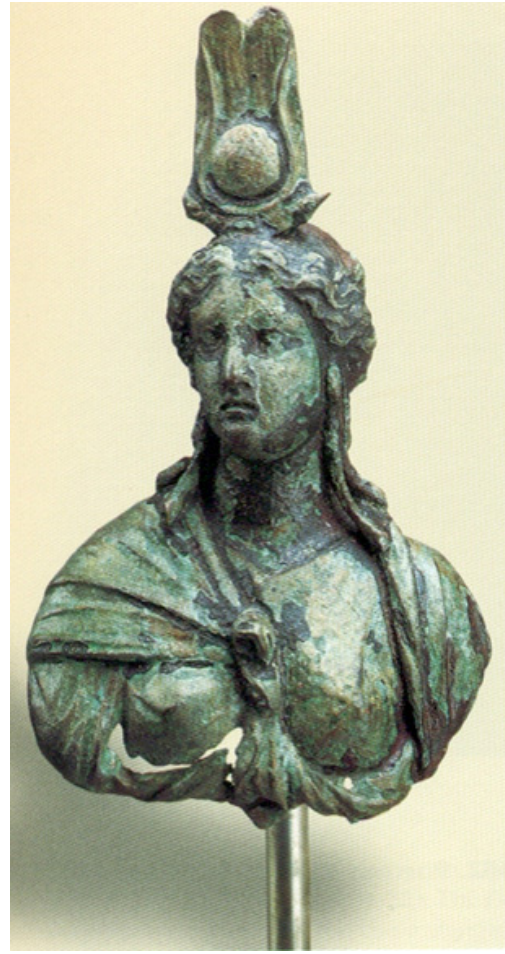
Μια άλλη κατηγορία της πτολεμαϊκής επίδρασης στην οικονομία της Κρήτης μπορεί να ανιχνευτεί στον αντίκτυπο που είχε αφενός η εφαρμογή του κλειστού οικονομικού συστήματος της Αιγύπτου στις τοπικές νησιωτικές οικονομίες, αφετέρου η ανακύκλωση πολύτιμου μετάλλου (αργύρου) για την κοπή νέου πτολεμαϊκού νομίσματος από τον Φιλάδελφο και εξής: μια έλλειψη στην προμήθεια αργύρου και χρυσού που έγινε φανερή στην ανατολική Μεσόγειο τα πρώιμα χρόνια του 3ου αι. π.Χ. επηρέασε και την Αίγυπτο, έχοντας ως αποτέλεσμα την υποτίμηση του αργυρού τετραδράχμου και του χρυσού στατήρα (Hazzard 1990, 89-107· Mørkholm 1991, 64-65). Ο Φιλάδελφος, ακολουθώντας την πολιτική του πατέρα του, πέρασε έναν νόμο λίγο μετά το 285 π.Χ., με τον οποίο απαγορεύσε την αποδοχή ξένων νομισμάτων, που από δω και πέρα θα έπρεπε να ανταλλάσσονται με υποτιμημένα πτολεμαϊκά νομίσματα (Mørkholm 1991, 9· Walbank 1993, 144). Αυτή η οικονομική και νομισματική ανατροπή ίσως αντικατοπτρίζεται στην Κρήτη: η απουσία αργυρών κρητικών κοπών και θησαυρών με αργυρά νομίσματα στην Κρήτη από το 270 π.Χ. και έπειτα, θα μπορούσε να αποδοθεί στην εγγραφή της νήσου στην οικονομική σφαίρα επιρροής της Αιγύπτου. Τα κρητικά, δηλαδή, νομισματοκοπεία υπέστησαν το αρνητικό αποτύπωμα της απορρόφησης αργύρου από το νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας και υποχρεώθηκαν να αντισταθμίσουν την έλλειψη μετάλλου, επικόπτοντας ξένα αργυρά νομίσματα που είχαν φτάσει στο νησί. Με την ίδια εξέλιξη μπορεί να συνδεθεί η εμφάνιση κίβδηλων νομισμάτων σε αρκετές κρητικές πόλεις αλλά και η αυξημένη παρουσία χάλκινων κοπών στην Κρήτη για περισσότερο από μισό αιώνα (Stefanakis 2000, 382-392).

Η αιγυπτιακή παρουσία στην Κρήτη εκφράστηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και στο επίπεδο της λατρείας, σκιαγραφώντας ανάγλυφα τη συμβολή του πολέμου στις σημαντικές κοινωνικές μεταστροφές της αρχαιότητας: μολονότι το νησί διαφύλαξε μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια προϊστορικές λατρείες, διαγράφοντας μια αξιοσημείωτη ιστορική συνέχεια, εντούτοις οι θρησκευτικές αντιλήψεις των ελληνιστικών χρόνων διάνοιξαν νέες προοπτικές και σημείωσαν μια σημαντική εξέλιξη κάτω από την επίδραση εσωτερικών μεταλλαγών και εξωτερικών επιδράσεων (Willels 1962· Στρατηγάκης 1967, 354-359· Χανιώτης 1987, 282). Οι αιγυπτιακές λατρείες του Άμμωνα, της Ίσιδας και του Σάραπι αποτελούσαν πλέον τις βασικές νέες λατρείες που ήλθαν από τον εξωελλαδικό χώρο.

Η εισαγωγή των αιγυπτιακών τρόπων λατρείας πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους: αφενός οι Αιγύπτιοι, που κατοικούσαν ή υπηρετούσαν στην Κρήτη, έφεραν στο νησί τις θρησκευτικές τους δοξασίες, αφετέρου Κρήτες μισθοφόροι ή μέτοικοι στην Αίγυπτο υιοθέτησαν αιγυπτιακά θρησκευτικά δόγματα, που εισήγαγαν στη γενέτειρά τους κατά τον επαναπατρισμό τους (Σπυριδάκης 1985, 44· Χανιώτης 1987, 282· Παπαδάκης 2000, 193). Οι τελευταίοι ήρθαν σε επαφή με την αιγυπτιακή θρησκεία με ποικίλους τρόπους: υπηρετώντας σε φρουρές στην αιγυπτιακή ενδοχώρα επισκέπτονταν τα ιερά των παραδοσιακών θεοτήτων, πληροφορήθηκαν τα ιατρικά θαύματα των ιερών, εκπλήρωναν τα τάματα για τη σωτηρία τους στα ιερά των οάσεων, παρακολούθησαν τις πομπές της πτολεμαϊκής λατρείας και έζησαν τη διάδοση της λατρείας των αιγυπτιακών θεοτήτων (Χανιώτης 2000, 208-210). Το καλλιμάχαιο επίγραμμα για τον Λύκτιο Μενοίτα και για την αφιέρωση των όπλων του στον Σάραπι τεκμηριώνει απόλυτα τη συμβολή των κρητών μισθοφόρων στη διάδοση των αιγυπτιακών λατρειών (Ανθ. Παλ. 13.7). Η αποκάλυψη του ιερού των αιγυπτιακών θεοτήτων στη Γόρτυνα (Di Vita 2000, 236-243), η

Εικ. 8. Ακέφαλο άγαλμα της Ίσιδας από την περιοχή της Χερσονήσου. Σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και χρονολογείται στον ύστερο 2ο αι. π.Χ. (Lagoyanni-Georgakopoulou 2000β, 433 αρ. 503).

Εικ. 9. Χάλκινη προτομή της Ίσιδας από την περιοχή της Σητείας. Σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου και χρονολογείται από τον 2ο έως τον 1ο αι. π.Χ. (Apostolaku 2000, 430 αρ. 499).

λατρεία του Σάραπι και της Ίσιδας στο Ποικιλάσιο (*Inscriptiones Creticae* II xxi 1), στον Φοίνικα (*Inscriptiones Creticae* II xx 7), στην Ιεράπυτνα (Lagoyanni-Georgakopoulou 2000α, 443 αρ. 512), στη Λασαία (*Inscriptiones Creticae* I xv 2), στη Φαιστό (Ον. Met. 9.666. "Iphis"), στον Ολούντα (*Inscriptiones Creticae* I xxii 11), στην Ίνατο (*Inscriptiones Creticae* I xiii 2), στη Χερσόνησο (*Inscriptiones Creticae* I vii 3) και στην Πολυρρήνια (*Inscriptions de Délos* 2072· Χανιώτης 2000, 208-214), αλλά και ευρήματα πλαστικής, αγάλματα αιγυπτιακών θεοτήτων (Εικ. 8, 9) και πτολεμαϊκά πορτραίτα (Εικ. 10, 11) (Palagia 2013, 143-159), αποτυπώνουν όχι μόνο τη ραγδαία διάδοση των αιγυπτιακών λατρειών σε ολόκληρη την Κρήτη αλλά και τις νέες τομές που σημειώθηκαν στη νήσο κατά τα ελληνιστικά χρόνια στον κατεχοχόν συντηρητικό τομέα του κοινωνικού βίου, τη θρησκεία. Η ένταξη των αιγυπτιακών τρόπων λατρείας στις θρησκευτικές συνήθειες των Κρητών αποτελεί απτή απόδειξη των αγαθών σχέσεων Αιγύπτου-Κρήτης, αφενός υποδεικνύοντας ότι οι δύο περιοχές ήλθαν ξανά κοντά, αφετέρου ανακαλώντας στη μνήμη το

Εικ. 10. Πορτραίτο του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη από την Κρήτη, Ny Carlsberg Glyptothek, Copenhagen (Grünne 2000, 432 αρ. 501).

Εικ. 11. Πορτραίτο του Πτολεμαίου Ε' Επιφανούς από την Κρήτη. Σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και χρονολογείται από το 204 έως το 180 π.Χ. (Lagoyanni-Georgakopoulou 2000γ, 432-433 αρ. 502).

ένδοξο παρελθόν της εποχής του Νέου Βασιλείου για την Αίγυπτο (16ος-11ος αι. π.Χ.) της Νεοανακτορικής περιόδου για την Κρήτη (1750-1500 π.Χ.). Ο Πτολεμαίος Α' Σωτήρας (306/5-283/2 π.Χ.) και τα άλλα μέλη της πτολεμαϊκής δυναστείας, όπως ακριβώς οι επαναστάτες και ριζοσπάστες Φαραώ του παρελθόντος, συνέλαβαν την ιδέα μιας κοινής ελληνοαιγυπτιακής λατρείας, εκείνης του Σάραπι, ένα αμάλγαμα του Όσιρι Άπι και του Πλούτωνα, η λατρεία του οποίου, μαζί με εκείνη της Ίσιδος, διαδόθηκε σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και φυσικά στη γειτονική Κρήτη, στις εσωτερικές υποθέσεις της οποίας οι Πτολεμαίοι υπήρξαν ρυθμιστές (Karetsou & Andreadaki-Vlazaki & Papadakis 2000, 18).

Αυτή ήταν η περίοδος, κατά την οποία οι Κρήτες, στο πλαίσιο της ελληνιστικής θεοκρασίας και των μεγάλων λατρευτικών ανατροπών, έγιναν οι φυσικοί αποδέκτες και κοινωνοί των λατρευτικών ζυμώσεων που λάμβαναν χώρα στους γιγαντιαίων διαστάσεων ναούς του Ενφού, του Κομ Όμπο, των Δενδέρων και των Φιλών της Αιγύπτου. Οι εξελίξεις αντικατοπτρίζονται και σε έναν ικανό αριθμό ονομάτων πτολεμαϊκής προέλευσης, η ύπαρξη των οποίων εντοπίζεται σε αρκετά επιγραφικά ντοκουμέντα των αυτοκρατορικών χρόνων, όταν η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων διαδόθηκε με γρήγορους ρυθμούς σε ολόκληρη τη Μεσόγειο μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου, που ακολούθησε τη Ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.): ο

Πτολεμαίος (*Inscriptiones Creticae* III iv 45), η Πτολεμαΐς (*Inscriptiones Creticae* I v 29), η Κλεοπάτρα (*Inscriptiones Creticae* I xviii 117), ο Σεραπίων (*Inscriptiones Creticae* I v 39), η Σεραψ (*Inscriptiones Creticae* I vii 24), ο Αμμώνιος (*Inscriptiones Creticae* III iv 38), η Αμμωνία (*Inscriptiones Creticae* II xxvi 5), ο Ισίδωρος (*Inscriptiones Creticae* I xvi 50), ο Φαρίων (*Inscriptiones Creticae* II xx 2) και ο Χήρις (*Inscriptiones Creticae* II xiii 9), που εντοπίζονται στις κρητικές επιγραφές αποτελούν μερικά ενδεικτικά παραδείγματα (Παπαδάκης 2000, 193).

Επομένως, οι κρήτες μισθοφόροι στην υπηρεσία των Πτολεμαίων αποδείχθηκαν κοινωνοί των αιγυπτιακών λατρειών: στην Κρήτη, οι απαρχές της μισθοφορικής υπηρεσίας ανιχνεύονται σε ένα σύνολο ετερογενών παραγόντων, που κυμαίνονται από τις δημογραφικές εξελίξεις και τις στρατιωτικές παραδόσεις έως τις κοινωνικοοικονομικές ρήξεις και κρίσεις, που εντοπίζονται στο νησί στα ελληνιστικά χρόνια (Bagnall 1976, 117· Launey 1987, 248-286· Chaniotis 1999, 182-186, 210-211· 2005α, 80-81· Craven 2017). Η αρχαϊκού τύπου στρατιωτική εκπαίδευση των νέων της Κρήτης και η παραδοσιακή ιδέα του πολίτη-οπλίτη δεν άλλαξε κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, όπως επίσης και η παραδοσιακή διαίρεση της γης σε ιδιωτικές εκτάσεις, που καλλιεργούνταν από δουλοπάροικους. Μια ανατρεπτική, όμως, αλλαγή ήταν η συγκέντρωση της γης σε λίγες μεγάλες πόλεις, μια διαδικασία, που άφηνε μέρος του πληθυσμού χωρίς καλλιεργήσιμες γαίες (Chaniotis 2005α, 81). Το γεγονός αυτό, η απασχόληση των ελεύθερων ανδρών στη στρατιωτική εκπαίδευση, η αύξηση του πληθυσμού και η μαζική μετανάστευση Κρητών στη Μ. Ασία και στην Αίγυπτο, αλλά και εντός της Κρήτης, είχαν ως αποτέλεσμα τους συνεχείς πολέμους, τις επιδρομές και την άνθηση της μισθοφορίας στο νησί (Χανιώτης 1987, 271).

Μολονότι η στρατηγική θέση της νήσου στους εμπορικούς δρόμους της Μεσογείου οδήγησε σε αύξηση του εμπορίου, εντούτοις δεν κατάφερε να αλλάξει τις παραδοσιακές κοινωνικές και οικονομικές νόρμες και δεν έθεσε στο περιθώριο την παραδοσιακή ιδέα της κατοχής της γης, ως δείκτη του κοινωνικού *status* του πολίτη (Χανιώτης 1987, 267-268). Οι Κρήτες χωρίς γη, μαζί με τους νέους που δεν μπορούσαν πλέον να περιμένουν για να λάβουν την κληρονομιά τους, αντιλήφθηκαν τον πόλεμο ως ένα κερδοφόρο επάγγελμα. Η προσωπογραφική εξέταση των μισθοφόρων, που υπηρέτησαν στα στρατεύματα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, αναδεικνύει κατά κύριο λόγο τη μαζική συμμετοχή των Κρητών στις πτολεμαϊκές επιχειρήσεις και δευτερευόντως δίνει πληροφορίες για το εύρος των κρητικών πόλεων που «εξήγαν» αυτό το σπουδαίο πολεμικό αγαθό: οι κρήτες μισθοφόροι της Αιγύπτου με εθνικά από τις πόλεις της Απτέρας, του Ολούντος, της Φαλάσαρνας, της Γόρτυνας, των Ματάλων, της Πολυρρήνιας, της Κνωσού, της Αξού, της Ελτυνίας, της Ραύκου, της Ρίθυμνας, της Αλλαρίας, της Κυδωνίας, της Ελεύθερνας, της Ιτάνου, της Λεβήνας και της Λύκτου, αφενός επιβεβαιώνουν το παραπάνω συμπέρασμα, αφετέρου τεκμηριώνουν την κοινή παραδοχή ότι οι Πτολεμαίοι υπήρξαν ακέραιοι εργοδότες και πως στην Αίγυπτο δεν παρατηρήθηκαν καθυστερήσεις μισθοφορικών πληρωμών, μια κατάσταση που ήταν αρκετά συχνό φαινόμενο στον ελληνικό χώρο (Spyridakis 1981, 49-83). Ο στρατός ήταν τόσο απαραίτητος στους Λαγίδες, ώστε αντιμετωπιζόταν ανά πάσα στιγμή με προσοχή και γενναιοδωρία, επιβεβαιώνοντας την προτροπή του Θυώνιχου προς τον Αισχίνη στο 14ο θεοκρίτειο ειδύλλιο, ότι αν ποτέ επιθυμεί να ταξιδέψει στον Πτολεμαίο, να πάει στρατιώτης να δουλέψει (Θεόκ. *Ειδ.* 14, 57-59).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντώνης Βασιλάκης (2000), *Οι 147 πόλεις της αρχαίας Κρήτης: ιστορία, μυθολογία, αρχαιολογία, εικόνες*, Ηράκλειο, Καίρατος.
- Μαρία Εγγλέζου (1997), «Δύο μελανόγραφες υδρίες του τύπου Hadra από ένα ελληνιστικό νεκροταφείο στην περιοχή Καμηλαρίου Μεσαράς», *Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 62-71.
- Μαρία Εγγλέζου & Σταυρούλα Μαρκουλάκη (1997), «Η Ελληνιστική εποχή στην Κρήτη», *Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 12-18.
- Μαρία Εγγλέζου (2005), *Ελληνιστική Κεραμική Κρήτης: κεντρική Κρήτη*, Διδ. διατριβή, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ηώ Ζερβουδάκη (1997), «Ραβδωτά αγγεία με έκτυπα εμβλήματα και μελανόγραφες υδρίες Hadra από τις συλλογές του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 107-146.
- Δανάη Κοντοπόδη & Νίκος Θάνος & Χριστίνα Παπαδάκη & Κλεάνθης Σιδηρόπουλος & Καλλιόπη Γκαλανάκη (2020), «Στα ίχνη της Απολλωνίας. Πυρήνες της αρχαίας νεκρόπολης», Παυλίνα Καραναστάση, Αναστασία Τζιγκουνάκη, Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4, Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*, Ρέθυμνο, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας – Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 135-147.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη & Βάννα Νινιού – Κινδελή (1982), «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη», *ΑΔ*, τ. 37 (1982), 7-119.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη (1988), «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1987, 1. Προϊστορικές και Κλασικές Αρχαιότητες Ν. Χανίων-Επαρχία Κισσάμου, Πολυρρήνια», *Κρητική Εστία*, τ. 2 (1988), 285-287.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη (1997), «Αγγεία με ανάγλυφα εμβλήματα από τη δυτική Κρήτη», *Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 72-106.
- Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης (1967), *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους: αι πολιτικά ιδία σχέσεις της νήσου μετ' άλλων πόλεων ή κρατών*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Αδελφών Μυρτίδη.
- Νικόλαος Παπαδάκης (1938), *Η αρχαία ανατολική Κρήτη*, Χανιά, Τύποις Αντ. Μπορτόλη.
- Νικόλαος Παπαδάκης (2000), «Κρήτη και Πτολεμαϊκή Αίγυπτος: Ιστορική σύνοψη», Αλεξάνδρα Καρέτσου, Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: κατάλογος*, Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 188-194.
- Απόστολος Παπιομίτογλου (2020), «Πέρα από την Αλεξάνδρεια: οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τους Πτολεμαίους μονάρχες μέσα από την εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών», Νικόλαος Σταμπολίδης, Μιμικά Γιαννοπούλου (επιμ.), *Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 31/5-3/6/2018, Ρέθυμνο*, Αθήνα, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κέντρο Μελέτης Μουσείου Αρχαίας Ελεύθερνας, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, ΑΜΚΕ «Νίκος Δασκαλντωνάκης-NDF», 395-404.
- Παναγιώτης Παρασκευάς (2016), *Το Κρητικό Κοινό στους ελληνιστικούς χρόνους 267-67 π.Χ.*, Μεταδιδακτορική Έρευνα, Ρέθυμνο, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Μέλπω Πωλογιώργη (1985), «Από το Κλασικό και Ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας», *ΑΔ*, τ. 40 (1985), 162-177.
- Κυριάκος Σαββόπουλος (2017), «Οι μνημειακοί τάφοι της Ελληνορωμαϊκής Αλεξάνδρειας: μια σύντομη περιήγηση στον Κάτω Κόσμο της "αιώνιας κοσμόπολης" της Μεσογείου», *Φίλιππος*, τ. 95 (2017), 21-58.

- Κυριάκος Σαββόπουλος (2020), «Ελλάδα εκτός Ελλάδος: Η τελευταία κατοικία των πρώτων Αλεξανδρινών», *Αρχαιολογία*, τ. 133 (2020), 14-28.
- Ιωάννης Σβορώνος (1904), *Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων*, Εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Στυλιανός Σπυριδάκης (1985), «Πτολεμαίοι και Κρήτη», *Αριάδνη*, τ. 3 (1985), 5-49.
- Στυλιανός Σπυριδάκης (1986), «Κρητικοί πόλεμοι: η χώρα των Ετεοκρητών στην Ελληνιστική εποχή», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 26 (1986), 51-81.
- Ιωάννης Στρατηγάκης (1967), *Ιστορία της Κρήτης: Αχαιοί και Δωριείς 1500 π.Χ.- 66 π.Χ.*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
- Άγγελος Χανιώτης (1987), «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 173-284.
- Άγγελος Χανιώτης (2000), «Ονειροκρίτες, Αρεταλόγοι και Προσκυνητές: Θρησκευτικές δραστηριότητες Κρητών στην Ελληνιστική Αίγυπτο», Αλεξάνδρα Καρέτσου, Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: κατάλογος*, Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 208-214.
- Άγγελος Χανιώτης (2021), *Η εποχή των κατακτήσεων: ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό, 336 π.Χ.-138 μ.Χ.*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sheila L. Ager (1996), *Interstate Arbitrations in the Greek World 337-90 B.C.*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Villy Apostolakou (2000), "Isis Protome", Alexandra Karetsou, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 430.
- Roger S. Bagnall (1973), "Three Notes on Ptolemaic Inscriptions", *ZPE*, τ. 11 (1973), 121-127.
- Roger S. Bagnall (1976), *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*, Leiden, Brill.
- Angelos Chaniotis (1988), "Habgierige Götter – habgierige Städte. Heiligtumsbesitz und Gebietsanspruch in den kretischen Staatsverträgen", *Ktema*, τ. 13 (1988), 21-39.
- Angelos Chaniotis (1992), "Watching a Lawsuit: A New Curse Tablet from Southern Russia", *GRBS*, τ. 33 (1992), 69-73.
- Angelos Chaniotis (1996), *Die Verträge zwischen Kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart, F. Steiner.
- Angelos Chaniotis (1999), "Milking the Mountains: Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period", Angelos Chaniotis (επιμ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart, F. Steiner, 181-220.
- Angelos Chaniotis (2004α), "Justifying Territorial Claims in Classical and Hellenistic Greece. The Beginnings of International Law", Edward M. Harris, Lene Rubinstein (επιμ.), *Law and Courts in Ancient Greece*, London, Duckworth, 185-213.
- Angelos Chaniotis (2004β), "From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete", Monica Livadiotti, Ilaria Simiakaki (επιμ.), *Creta romana e protobizantina: atti del congresso internazionale, Iraklion, 23-30 settembre 2000*, Padova, Bottega d' Erasmo, 75-87.
- Angelos Chaniotis (2005α), *War in the Hellenistic World: a social and cultural history*, Malden, Blackwell.
- Angelos Chaniotis (2005β), "Inscribed Instrumenta Domestica and the Economy of Hellenistic and Roman Crete", Zosia H. Archibald, John Kenyon Davies-Vincent Gabrielsen (επιμ.), *Making, moving and managing: the new world of ancient economies, 323-31 BC*, Oxford, Oxbow Books, 92-116.
- Angelos Chaniotis (2006), "Heiligtümer überregionaler Bedeutung auf Kreta", Klaus Freitag, Peter Funke-

- Matthias Haake (επιμ.), *Kult-Politik-Ethnos: Überregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik. Kolloquium, Münster, 23.-24. November 2001*, Stuttgart, F. Steiner, 196-209.
- Angelos Chaniotis (2009), "Extra-urban Sanctuaries in Classical and Hellenistic Crete", Georgios Deligiannakis, Yannis Galanakis (επιμ.), *The Aegean and its Cultures. Proceedings of the first Oxford-Athens graduate student workshop organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22-23 April 2005*, Oxford, Archaeopress, 59-67.
- Angelos Chaniotis (2015), "'Federalism' on Crete: The Cretan Koinon and the Koinon of the Oreioi", Hans Beck, Peter Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge, Cambridge University Press, 377-385.
- Getzel Cohen (1995), *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley, University of California Press.
- Stephanie Pamela Craven (2017), *The Mercenaries of Hellenistic Crete*, Dissertation, Austin, University of Texas.
- Lucia Criscuolo (2013), "Ptolemies and Piracy", Kostas Buraselis, Mary Stefanou, Dorothy J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 160-171.
- Alain Davesne & Georges Le Rider (1989), *Le trésor de Meydancikkale*, Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Antonio Di Vita (2000), "The temple of the Egyptian Deities", Αλεξάνδρα Καρέτσου, Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: κατάλογος*, Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 236-243.
- Maria Englezou (2000), "Black-Painted Hydrias of Hadra Type", Alexandra Karetsou, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 404-410.
- Arnold Enklaar (1985), "Chronologie et Peintres des hydries de Hadra", *BABesch*, τ. 60 (1985), 106-151.
- Arnold Enklaar (1986), "Les Hydries de Hadra II: formes et ateliers", *BABesch*, τ. 61 (1986), 41-65.
- Arnold Enklaar (1992), *The Hadra Vases*, Dissertation, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.
- Peter Marshall Fraser (1972), *Ptolemaic Alexandria*, Oxford, Oxford Clarendon Press.
- Claus Grünne (2000), "Portrait head of Ptolemy III Euergetes", Alexandra Karetsou, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 432.
- Francesco Guizzi (2001), "Hierapytna: storia di una polis cretese dalla fondazione alla conquista romana", *Memorie (Accademia nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche) ser. 9, v. 13, fasc. 3*, Roma, Accademia nazionale dei Lincei, 277-444.
- Hans Hauben (2013), "Callicrates of Samos and Patroclus of Macedon: Champions of Ptolemaic Thalassocracy", Kostas Buraselis, Mary Stefanou, Dorothy J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 39-65.
- Richard Hazzard (1990), "The Composition of Ptolemaic Silver", *JSSEA*, τ. 20 (1990), 89-107.
- Günther Hölbl (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, London & New York, Routledge.
- Werner Huß (1976), *Untersuchungen zur Außenpolitik Ptolemaios iv*, München, Beck.
- Werner Huß (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit, 332-30 v.Chr.*, München, Beck.
- Alexandra Karetsou & Maria Andreadaki-Vlazaki & Nikos Papadakis (2000), "Introduction", Alexandra Karetsou, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 11-24.
- Haritini Kotsidu (2000), *Timē kai Doxa. Ehrungen für Hellenistische Herrscher im griechischen Mutterland*

- und in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der archäologischen Denkmäler*, Berlin, Akademie-Verlag.
- Maria Lagoyanni-Georgakopoulou (2000α), "Sarcophagus", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 443.
- Maria Lagoyanni-Georgakopoulou (2000β), "Isis Statuette", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 433-434.
- Maria Lagoyanni-Georgakopoulou (2000γ), "Portrait head of Ptolemy V Epiphanes", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 432-433.
- Marcel Launey (1987), *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris, De Boccard.
- Catharine Lorber (2018), *Coins of the Ptolemaic Empire. Part I. Ptolemy I through Ptolemy IV (2 vols.). Volume 1. Precious Metal. Volume 2. Bronze*, New York, The American Numismatic Society.
- Stavroula Markoulaki (2000α), "Hellenistic chamber tomb at Chania-Hellenistic chamber tomb at Polyrrenia", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 393-394.
- Stavroula Markoulaki (2000β), "Vases with relief Emblems", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 397-403.
- Otto Mørkholm (1991), *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Olga Palagia (2013), "Aspects of the diffusion of Ptolemaic portraiture overseas", Kostas Buraselis, Mary Stefanou, Dorothy J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 143-159.
- Katja Sporn (2002), *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg, Verlag Archäologie und Geschichte.
- Stylios Spyridakis (1970), *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Stylios Spyridakis (1981), "Cretan Soldiers Overseas: a prosopography", *Κρητολογία*, τ. 12-13 (1981), 49-83.
- Manolis Stefanakis (2000), "Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete", Alexandra Karetsoy, Maria Andreadaki-Vlazaki, Nikos Papadakis (επιμ.), *Crete-Egypt: three thousand years of cultural links, Catalogue*, Greece, Hellenic Ministry of Culture, 382-392.
- Ioannis Svoronos (1890), *Numismatique de la Crète ancienne: accompagnée de l'histoire, la géographie et la mythologie de l'île*, Macon, Impr. Protat freres.
- Henri van Effenterre (1968), *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*, Paris, De Boccard.
- Didier Viviers (2011), "Une cité crétoise à l'épreuve d'une garnison lagide: l'exemple d'Itanos", Jean-Christophe Couvenhes, Sandrine Crouzet, Sandra Péré-Noguès (επιμ.), *Pratiques et identités culturelles des armées hellénistiques du monde méditerranéen. Hellenistic Warfare 3*, Bordeaux, Ausonius, 35-64.
- Frank William Walbank (1993), *Ο Ελληνιστικός κόσμος, Τάσος Βαρβέρης (μτφρ.)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Wolfram Weiser (1995), *Katalog Ptolemäischer Bronzemünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Ronald Frederick Willets (1962), *Cretan Cults and Festivals*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Ronald Frederick Willets (1965), *Ancient Crete. A social history from Early times until Roman occupation*, London, Routledge and Kegan Paul.